

УДК 78.03(477)"18ст."

В. П. Біліченко,

аспірант, заступник директора з навчальної роботи

(Канівський коледж культури і мистецтв

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини)

v.p.bilichenko@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6360-4184

ЦЕРКОВНО-СПІВОЧІ КНИГИ ІРМОЛОЇ ЯК ОСНОВНІ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ МУЗИЧНІ ПОСІБНИКИ XVII – XVIII СТОЛІТЬ

У статті розкривається роль і значення нотолінійних рукописних та друкованих Ірмолів в українській богослужбовій церковно-співочій практиці XVII–XVIII століть. Наголошено, що наприкінці XVII – початку XVIII століття поступово формується процес їх уніфікації. Обґрунтовано, що активне розповсюдження та використання Ірмолів значно прискорило процес реформації нотної лінійної нотації, становлення й розвитку професіоналізації музичної освіти. Вони закономірно стають основними навчально-методичними музичними посібниками.

Ключові слова: нотолінійні Ірмолі, музична освіта, церковний спів, восьмигласся, ірмоси.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Питання появи, розповсюдження та активного використання в українській богослужбовій практиці XVII–XVIII століть нотолінійних рукописних та друкованих Ірмолів актуальне у зв'язку з тим, що саме з ними пов'язаний історичний процес розвитку й розквіту монодичного акапельного церковного співу в Україні. Саме нотолінійні Ірмолі акумулюють у собі багатовіковий теоретичний і практичний досвід виконання різножанрових буденних та святкових піснеспівів. Паралельно із викладеними теоретичними постулатами та реєстрами-поясненнями на процес виконання хористами піснеспівів та набуття ними практичних навичок співацької культури, у Ірмолях сформовані основні правила та закономірності навчання молоді музичної грамоти. Поєднуючи у собі досягнення західноєвропейського та візантійського вокально-хорового мистецтва з національними народноспівними звичаями і традиціями, Ірмолі у XVII–XVIII століттях закономірно стають багатожанровими збірниками суто української музичної педагогіки та базовими навчально-методичними музичними посібниками.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Аналіз архівних, історико-культурних та музикознавчих джерел із означеної теми свідчить, що питання активного використання в українській церковно-співачській практиці XVII–XVIII століть нотолінійних рукописних та друкованих Ірмолів залишається малодослідженим. Поява, походження, розповсюдження та класифікація нотолінійних Ірмолів за жанрами, та водночас їх навчально-методична функція, як перших східнослов'янських нотодрукованих видань, висвітлюється у працях Ю. Ясиновського. Спадкоємність та схожість балкано-слов'янської та української культур, налагодження активних і творчих культурно-мистецьких зв'язків між цими народами, а як наслідок поширеність на українських землях новогрецького репертуару, розкривається у працях О. Цалай-Якименко. Система восьмигласся, етапи її становлення й розвитку та побудова різножанрових наспівів за нею, схарактеризовані у працях Д. Успенського та А. Преображенського. На тісний взаємозв'язок словесного тексту і музики, речитативний та наспівний (кантиленний) типи мелодики богослужбових піснеспівів вказує І. Вознесенський. На різнохарактерність та своєрідні особливості регіональних розспівів у церковній монодії, що у значній мірі різнилися між собою, вказує С. Смоленський. Проте, актуальність поставленої проблеми, а водночас можливість та необхідність використання у практичній діяльності сучасних закладів мистецького спрямування історичного досвіду із означеної теми, потребує подальшого висвітлення у фаховій періодиці маловідомих і важливих фактів.

Окреслення невирішених питань, порушених у статті. Спираючись на проведений ґрунтовний аналіз архівних, історико-педагогічних та музикознавчих джерел, автор намагається доповнити і розкрити окремі маловисвітлені факти у сучасній фаховій періодиці з питання ролі та значення рукописних та друкованих Ірмолів як основних навчально-методичних музичних посібників XVII–XVIII століть. У статті наголошується, що саме нотолінійні Ірмолі були багатожанровими збірниками української музичної педагогіки, які поєднали в собі досягнення латинської музичної лексики з національними фольклорними традиціями та здобутками. Підкреслено, що наприкінці XVII – початку XVIII століття поступово формується процес уніфікації Ірмолів, виражений у тому, що до них включаються піснеспіви, які користуються у богослужбовій церковно-співачській практиці найбільшою уживаністю та популярністю. Закцентовано, що навчально-методична функція Ірмолів була закріплена виходом у Львові у 1700 та 1709 роках їх перших нотних друкованих видань, що передбачали восьмигласовий тип побудови піснеспівів у відповідності до церковного календаря.

Формулювання мети і завдань. Метою та завданням написання статті є розкриття ролі, значення та впливу рукописних та друківаних Ірмолів, як основних навчально-методичних музичних посібників, на процес поступального розвитку монодичного хорового церковного співу та вокально-хорової культури в цілому.

Виклад основного матеріалу. В українській богослужбовій церковно-співочій практиці XVII–XVIII століть чільне місце посідають нотолинійні рукописні та друківані Ірмолії. Інтенсивне становлення і реформа церковно-музичної освіти, нотопису та музично-стильові зміни в українській гімнографії, що синтезувала в собі здобутки латинської лексики з українськими фольклорними традиціями, зумовили процес їх масового створення як сформованих збірок найбільш поширених та вживаних церковно-службових обрядових піснеспівів східних слов'ян, що водночас були основними навчально-методичними музичними посібниками. У створенні Ірмоліїв реалізовувалися, були узагальнені та викладені передові музично-педагогічні та просвітницько-гуманістичні задуми, погляди та ідеї провідних музикантів-педагогів, регентів і композиторів тогочасної епохи на процес розвитку монодичного хорового акапельного церковного співу та вокально-хорової культури в цілому.

За характером, принципом побудови та викладу музичного матеріалу ці рукописні церковно-співочі книги для одноголосного виконання поділялися на жанрові (псалми, стихири, канони, кондаки тощо) та календарні (співи, що приурочувалися безпосередньо до відповідних дат). У цілому ж Ірмолії об'єднали та увібрали в себе співи з різних богослужбових книг України-Русі попереднього історичного періоду, зокрема, з "Октоїху", що у буквальному переводі з грецької означає "вісім гласів", сформованому в основному із щоденних обрядових піснеспівів, "Тріоді" – із грецької "три пісні", що містили в собі піснеспіви до весняних свят та були у певній мірі вершиною тогочасного мистецького солоспіву, "Обіходу" та нотованих книг візантійського обряду, і свою назву отримали від найпоширенішого жанру – ірмосів [1: 41–55].

Ірмоси складалися, як правило, з невеликої кількості строф, що було обумовлено, перш за все, структурною будовою їхнього словесного тексту та мали здебільшого кантиленну (наспівну) мелодику. В українській церковно-хоровій практиці XVII–XVIII століть використовувалася значна кількість різновидів цього наспіву. Зокрема, в Ірмолії від 1780 року, що зберігається у фонді 301 ІР НБУВ наводиться реєстр-пояснення черговості виконання цих наспівів під час Служби [2: 274].

Українські музиканти та регенти хорів часто доволіно та творчо переробляли кращі візантійські наспіви, пристосовуючи їх до місцевих умов з урахуванням національних народнопісенних звичаїв і традицій. Також у цих збірниках зустрічаємо запозичення із західноєвропейського музичного мистецтва, зокрема форму фіксації оновленого музичного п'ятилінійного нотопису. Таким чином, український нотолинійний Ірмолій, пройшовши тривалий час розвитку від безпосередніх запозичень до власне національних переробок, доповнень і удосконалень, в результаті вилився у багатожанровий збірник суто української музичної педагогіки. Фактично протягом XVII–XVIII століть ці збірники були одним із основних засобів навчання молоді церковного акапельного хорового співу та музичної грамоти.

По суті кожен Ірмолій (книга) являв собою антологію богослужбових піснеспівів, у яких текст і мелодія були нерозривно взаємопов'язані та емоційно підсилювали один одного. Проте, в залежності від виконуваної функції хору під час Служби та безпосередньо самого змісту тексту наспіву, одні з них мали більш речетативний характер та діяли, в основному, на свідомість прихожан, інші ж – мелодичний, кантилений та збуджували їх почуття, на що вказує російський дослідник, автор наукових праць з теорії та історії розвитку церковного богослужбового співу XVII–XVIII століть І. Вознесенський [3: 7]. Так, на прикладі Ірмоліону від 1734 року фонду 1 ІР НБУВ, ми спостерігаємо зразки канонів, стихир та ірмосів із різним типом мелодики, що виконувалися на ранковій та вечірній Службах [4: 40–45].

У кінці XVII на початку XVIII століть поступово формується процес уніфікації Ірмоліонів, тобто до них включаються піснеспіви, що користуються у богослужбовій хоровій практиці найбільшою уживаністю та популярністю. У свою чергу, під тиском церковних ієрархів це у певній мірі призводить до їх часткової канонізації, в результаті чого суттєво спрощується музична стилістика та ритмо-інтонаційна основа піснеспівів, а також звужується їх мелодичне спрямування та розмаїття у порівнянні із піснеспівами початку і середини XVII століття.

Часто піснеспіви присвячувалися безпосередньо певним святам чи церковним служителям. Так, у праці "Історія української музики", М. Грінченко зазначає, що "... у Львівському (1700 року) та Почаївському (1766 року) Ірмоліях є низка піснеспівів, присвячених найулюбленішим святам української церкви – С. Столпнику, святому Онуфрію, преподобному Феодосію та ін." [5: 228]. Фактично у Ірмоліях був зосереджений весь річний церковний репертуар, що додавало хористам певних зручностей при його виконанні. Проте, поряд з чисто церковними, у міському музичному побуті існувала також велика кількість піснеспівів світського характеру, що у своїй побудові спиралися не на церковні канони, а на народні джерела та українські музично-пісенні традиції.

Основними центрами створення цього виду гімнографічного українського музичного мистецтва були провідні культурно-мистецькі осередки держави – Київ, Львів, Острог, Стародуб, Чернігів. Проте,

завдяки зрілості і досконалості форми та простоті у практичному використанні, нотні Ірмолої набули швидкого і масового поширення по всій території України. Великий фонд (близько 400 записів) в основному новогрецького та балкано-слов'янського репертуару зосереджений в Ірмологіонах Жировицького, Лаврівського, Межигірського та інших монастирів України [6: 570].

Поширеність на українських землях новогрецького та балкано-слов'янського репертуару у великій мірі пояснювалася спільністю віросповідання та схожістю культур цих народів, налагодженням активних і творчих культурно-мистецьких зв'язків між державами, а також безпосередньо тим, що в архієрейській службі монастирів України виконання літургії часто провадилося грецькою мовою. Підтвердженням цієї історичної дійсності є те, що в північному регіоні України "потужним осередком плекання новогрецького співу був Ніжин, де діяла велика грецька громада", на що вказує О. Цалай-Якименко [7: 147]. Кращі новогрецькі та болгарські ірмолойні наспіви вирізнялись інтонаційним багатством, яскравим мелодійним розвитком та своїм мажорним характером, що й було вдало перенесено та використано в українській культурі виконавства ірмолойних співів [8: 164].

З часом навчально-методична функція Ірмолоїв, як безпосередніх практичних посібників з теорії і практики навчання церковного співу, була закріплена у львівських першодруках 1700 і 1709 років, що ознаменувалися виходом півчोї книги Осмогласника. Фактично, вищеназвані першодруки являли собою різні видання одного і того ж самого Ірмологіона. Обидва надруковані київською квадратною п'ятилінійною нотацією із поданням словесного тексту церковнослов'янською мовою. Проте підготовлені до друку та видані вони були різними замовниками, які трактували стан справ у тогочасній українській богослужбовій вокально-хоровій практиці із протилежних мистецьких позицій і поглядів. Зокрема, видання 1700 року надруковано на замовлення єпископської верхівки Львова, а 1709 року – на замовлення Львівського Ставропігійського братства, у зв'язку з чим ми спостерігаємо відмінності у підборі піснеспівів до розділів Ірмологіону, їх тематиці, мелодиці та інтонаційно-ладовій побудові.

Видані Ірмолої були першими нотними друкованими книгами на землях східних слов'ян та передбачали восьмигласовий тип побудови, тобто систематизацію наспівів за восьми гласами у відповідності до церковного календаря. Для кожної неділі існував свій глас із власними внутрішніми інтонаційно-мелодичними ознаками, який відповідно повторювався через вісім тижнів. Вищеназвані першодруки, зокрема 1709 року, були наповнені новим ладо-інтонаційним хоровим матеріалом, що сприяло їх активному використанню в церковно-співочій практиці українських монастирів.

Система восьмигласся від часу її створення до XVII століття зазнала великих змін і реформацій. Російський музикознавець та спеціаліст у галузі церковно-хорової музики М. Успенський зазначав, що "... восьмигласіє створювалося не на ґрунті раз і назавжди даних, теоретично побудованих звукорядах, а в процесі розвитку співацького мистецтва. Спочатку використовувалися окремі нескладні мотиви, або погласиці, які поступово входили в загальний вжиток як мотиви певних гласів. Вони служили свого роду лейтмотивами для створення мелодій на той або інший глас" [9: 60]. Отже, глас у буквальному і повному розумінні являв собою певний ладовий стрій та систему поспівок, які, у свою чергу, поділялися на початкові, серединні і кінцеві.

Поява, розповсюдження та активне використання у хоровій богослужбовій практиці нотолінійних Ірмолоїв значно прискорили процес еволюції нотної лінійної нотації. У практичному музикуванні остаточно настає переломна віха. Нотні півчі Ірмолої витісняють із вжитку знаменні рукописи із застарілими розспівами, нотне п'ятилінійне письмо замінює безлінійну знаменну нотацію, яка досить умовно фіксувала нотний текст та була побудована на церковному звукоряді.

Вищеназвані реформаційні тенденції та зміни у кінцевому результаті значно прискорили процес становлення і розвитку професіоналізації музичної освіти. На середину XVIII століття нотні півчі Ірмолої складають значну частину так званого "київського" лінійного письма, в якому "важкий" стиль нотації замінюється "легким", осучасненим варіантом. Ці церковно-співочі книги були досить зручними в практичному користуванні, за ними музиканти-початківці на прикладі хорового репертуару вивчали та засвоювали нотну грамоту, зокрема, метро-ритмічні вартості звуків та їх висотне положення. Методологічним завданням проведеної реформи було здійснення уніфікованої ладової систематизації у запису наспівів Ірмолая, що характеризувалося окресленням єдиного типу звукоряду, тобто строгим розміщенням нотного ключа С на третій лінії нотного стану. Основною ж метро-ритмічною одиницею вартості звуку стає такт із поділом на "півтаки", "чверті", "осмини", а також $16^{\text{ти}}$ і $32^{\text{ти}}$ вартості.

Висновки та перспективи подальшого дослідження проблеми. Комплексний та цілісний підхід до об'єкта дослідження із означеної теми дозволяє зробити наступні висновки. Нотолінійні Ірмолої у XVII–XVIII століттях були основними навчально-методичними музичними посібниками з навчання молоді основ музичної грамоти. Водночас, у їх створенні реалізувалися, були узагальнені та викладені передові музично-педагогічні погляди та ідеї провідних музикантів-педагогів, регентів і композиторів тогочасної епохи на процес розвитку монодичного хорового акапельного церковного співу. Про це свідчить їх масове поширення на всій території України та беззаперечне й активне використання у богослужбовій співацькій практиці українських монастирів. Фактично ці церковно-співочі книги являли собою

антологію сформованих богослужбових буденних та святкових піснеспівів, що виконувалися на ранкових та вечірніх Службах. Із виходом нотодруків Ірмолів, наповнених новим ладо-інтонаційним хоровим матеріалом, остаточно стверджується їх навчально-методична функція як безпосередніх практичних посібників з навчання церковного співу.

Започатковані розвідки з означеного напрямку дадуть змогу **подальшого висвітлення** у фаховій періодиці джерелознавчого та фактологічного матеріалу, збагачення змісту мистецької підготовки фахівців галузі новою цінною інформацією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ясиновський Ю. Український нотолінійний Ірмолій як тип гимнографічного збірника : зміст, структура / Ю. Ясиновський // ЗНТШ. – Т. 226. – С. 41–55.
2. ІР НБУВ, ф. 301 Церковно-археологічний музей Київської духовної академії. – Колекція рукописів III тис. до н. е. – XIX ст., 30 п XVIII – 13, арк. 274.
3. Вознесенский И. О церковном пении православной греко-российской церкви / И. Вознесенский. – Вып. 1. – Рига. – 1890. – 7 с.
4. ІР НБУВ, ф. 1 Літературні матеріали. – Зібрання літературних творів і документів поч. XII–XX ст., спр. 5577, арк. 40–45.
5. Грінченко М. О. Історія української музики / М. О. Грінченко. – К. : Спілка, 1922. – 294 с.
6. Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолії 16–18 ст. / Ю. Ясиновський. – С. 569–572.
7. Цалай-Якименко О. Київська школа музики XVII ст. / О. Цалай-Якименко. – К. ; Львів ; Полтава, 2002. – 487 с.
8. Цалай-Якименко О. Візантійська гимнографія в контексті української культури XVI – XVII ст. / О. Цалай-Якименко, Ю. Ясиновський // Другий міжн. конгрес україністів. Доп. та повідом. історіогр. українознавства. – Львів, 1994. – С. 163–166.
9. Успенский Н. Д. Древнерусское певческое искусство / Н. Д. Успенский. – М. : Советский композитор, 1971. – 619 с.

REFERENCES (TRASLATED & TRANSLITERATED)

1. Yasynovskyi Yu. Ukrainskyi notoliniinyi Irmoloi yak typ hymnografichnoho zbirnyka : zmist, struktura [Ukrainian Note Linear Music Books as the Type of Hymn Collected Articles : Content, Structure] / Yu. Yasynovskyi // ZNTSh. – T. 226. – S. 41–55.
2. IR NBUV, f. 301 Tserkovno-arkheolohichniy muzei Kyivskoi dukhovnoi akademii. Kolektsiia rukopysiv III tys. do n. e. – XIX st. [Institute of Manuscripts Vernadskiy National Library of Ukraine, f. 301 Church – Archeological Museum of Kyiv Ecclesiastical Academy. Collection of Manuscripts of the IIIrd century BC – XIXth century], 30 s XVIII – 13, ark. 274.
3. Voznesenskyi I. O tserkovnom penyy pravoslavnoi hreko-rossyiskoi tserkvy [About Church Singing of Greek-Russian Orthodox Church] / I. Voznesenskyi. – Vyp. 1. – Ryha. – 1890. – 7 s.
4. IR NBUV, f. 1 Literaturni materialy. Zibrannia literaturnykh tvoriv i dokumentiv poch. XII–XX st. [Institute of Manuscripts Vernadskiy National Library of Ukraine f.1. Literary materials. Collection of Articles of Literary Works and Documents Beginning of the XIIth–XXth Centuries], spr. 5577, ark. 40–45.
5. Hrinchenko M. O. Istoriia ukrains'koi muzyky [The History of Ukrainian Music] / M. O. Hrinchenko. – K. : Spilka, 1922. – 294 s.
6. Yasynovskyi Yu. Ukrains'ki ta bilorus'ki notoliniinyi Irmoloi 16–18 st [Ukrainian and Belorussian Note Linear Music Books of the XVIth – XVIIIth Centuries]. – S. 569–572.
7. Tsalai-Yakymenko O. Kyivs'ka shkola muzyky XVII st. [Kyiv School of Music of the XVIIth century] / O. Tsalai-Yakymenko. – K. ; Lviv ; Poltava, 2002. – 487 p.
8. Tsalai-Yakymenko O. Vizantiis'ka hymnografiia v konteksti ukrains'koi kultury XVI – XVII st. [Bizantine Hymn Collection of Articles in the Context of Ukrainian Culture of the XVIth–XVIIth Centuries] / O. Tsalai-Yakymenko, Yu. Yasynovskyi // Druhyi mizhn. konhres ukrainistiv. Dop. ta povidom. istoriogr. Ukrainoznavstva [The Second International Congress of Ukrainianists. Lectures and reports. Historiography of Ukrainian study]. – Lviv, 1994. – S. 163–166.
9. Uspenskyi N. D. Drevnerusskoe pevcheskoe yskusstvo [Ancient-Russian Singing Art] / N. D. Uspenskyi. – M. : Sovetskyi kompozitor, 1971. – 619 s.

Беличенко В. П. Церковно-певческие книги Ирмолы как основные учебно-методические музыкальные пособия XVII – XVIII веков.

В статье раскрывается роль и значение нотолінійних рукописних и печатных Ирмолей в украинской богослужбной церковно-певческой практике XVII – XVIII веков. Отмечено, что в конце XVII – начале XVIII века постепенно формируется процесс их унификации. Обосновано, что активное распространение и использование Ирмолей значительно ускорило процесс реформации нотной лінійної нотації, становления и развития профессионализации музыкального образования. Они закономерно становятся основными учебно-методическими музыкальными пособиями.

Ключевые слова: нотолінійні Ирмологи, музикальне формування, церковне спів, восьмигласіє, ірмоси.

Bilichenko V. P. Church Song Books as the Main Educational and Methodological Music Guide of the XVIIth – XVIIIth Centuries.

The question of the appearance, distribution and active use in the Ukrainian liturgical practice of the XVIIth – XVIIIth centuries of sheet music, handwritten and printed song books is relevant because of its connection with the historical process of development and flourishing of monosinging, a cappella and church singing in Ukraine. Due to the deep and fundamental analysis of archives, historical, pedagogical and musicological resources, the use of the problematical, purposeful and comparative methods of investigation was proved that sheet music song books accumulate centuries-old theoretical and practical experience of performing of everyday and holiday psalms. Complex and integral approach to the object of investigation helps to testify to the fact that at the end of the XVIIth and the beginning of the XVIIIth centuries the process of gradual unification of song books took place. They began to get used to psalms which were popular and widely-accepted in church vocal and choir singing. It is grounded that the main centres of developing of such Ukrainian music art as hymn singing were leading cultural and educational state establishments – Kyiv, Lviv, Ostroh, Starodub, Chernihiv. It is stressed that music books were the first note printed books appeared on the lands of the east Slavs and foreseen the eight-voiced vocal construction that means systematization of singing using eight voices according to the church calendar. Their active popularization and utilization greatly quickened the process of reformation of note linear notation, coming into being and development of professionalization of musical education. In the middle of the XVIIIth century note vocal music books made considerable part of so-called "Kiev" linear writing in which "hard style" of notation is replaced by the "light style" that is more contemporary. They naturally became the main educational, methodological and musical guides. These initial investigations are sure to help in further clarifying this problem in periodicals as well as enrich the content of art training of specialists in this field with new and valuable information.

Key words: note linear music books, musical education investigation, valuable information, church singing, eight-voiced vocal.